

ההריגה בשריפה בבית דין

הקדמה

- א. מצוות השריפה
- ב. כיצד שורפין?
- ג. על מי מוטל הדין?
- ד. מתי קיים דין ארבע מיתות בית דין?
- ה. באיזה ארצות קיימו מיתות בית דין?
- ו. מיתת בית דין בזמן שאין הסנהדרין נוהגת
- ז. הוראת שעה
- סיכום

הקדמה

ארבע מיתות קבעה התורה להרוג בהן בידי אדם את החייבים מיתה על פי בית דין. ההמתה בשריפה היא אחת מהן, ויש בה צדדים שבהם היא שווה למיתות בין הדין האחרות, וצדדים בהם יש לה ייחוד משלה; נעסוק כאן גם באלה וגם באלה.

א. מצוות השריפה

כתב הרמב"ם בספר המצוות: "והמצוה הרכ"ח היא שציוונו לשרוף העוברים על קצת המצוות, והוא אמרו יתעלה באש ישרפו אותו ואתהן". אולם בספר החינוך (סוף מצוה רסא) העיר שהרמב"ן "לא ימנה בחשבון המצוות בספר שלו ארבע מיתות בית דין", והיפנה לעיין לעיל במצוה מז בה כבר סיכם את שיטת הרמב"ן, ובסוף כתב: "והחכם יבור לו הישר בעיניו". ומסכם הרמב"ן: "והנראה אלי הוא שאנחנו נצטוונו במומתין כולם מפסוק ובערת הרע מקרבך...". נמצא שלפי הרמב"ם קיימות ארבע מצוות ושריפה היא אחת מהן, לעומת הרמב"ן שלדעתו קיימת רק מצוה אחת, ושריפה היא רק פרט אחת במעשה המצוה.

ב. כיצד שורפין?

כתוב במשנה במסכת סנהדרין (פ"ז מ"ב):

מצות הנשרפין, היו משקעין אותו בזבל עד ארכובותיו (=ברכיו), ונותנין סודר

קשה לתוך הרכה וכורך על צוארו, זה מושך אצלו וזה מושך אצלו עד שפוחת את פיו, ומדליק את הפתילה וזורקה לתוך פיו ויורדת לתוך מעיו וחומרת את בני מעיו. רבי יהודה אומר אף הוא אם מת בידם לא היו מקיימין בו מצות שרפה, אלא פותחין את פיו בצבת שלא בטובתו, ומדליק את הפתילה וזורקה לתוך פיו ויורדת לתוך מעיו וחומרת את בני מעיו. אמר רבי אליעזר בן צדוק, מעשה בבת כהן אחת שזינתה והקיפה חבילי זמורות ושרפה. אמרו לו, מפני שלא היה בית דין של אותה שעה בקי.

רש"י סנהדרין (נב, א ד"ה לא היה) הסביר שהשריפה בזמורות היתה משום ש"צדוקין היו, שאין להם גזירה שוה אלא קרא כמשמעו". וכן הוא בגמרא (שם ע"ב) לגבי המשפט במשנה "אמר רבי אלעזר ברבי צדוק מעשה בבת כהן שזינתה וכו'". אמר רב יוסף: בית דין של צדוקים הוה". ופירש רש"י שם של צדוקין - שדורשין מקרא ככתבו. ונראה שהדרך המקובלת בין הגויים להרוג את הנידון בשריפה היתה על ידי העלאת האיש או האשה על המוקד ושריפתו¹; אך חז"ל קיבלו שיש כאן סוג שריפה נוסף - שריפת הנשמה ולא שריפת הגוף (נב, א):

גמרא. מאי פתילה? אמר רב מתנה: פתילה של אבר. מנא לך? - אתיא שריפה שריפה מעדת קרח, מה להלן שריפת נשמה וגוף קיים, אף כאן שריפת נשמה וגוף קיים. רבי אלעזר אמר: אתיא שריפה מבני אהרן, מה להלן שריפת נשמה וגוף קיים - אף כאן שריפת נשמה וגוף קיים... מאן דיליף מעדת קרח מאי טעמא לא יליף מבני אהרן? - ההוא שריפה ממש הואי. - ונילף מינה! - אמר רב נחמן אמר רבה בר אבוח: אמר קרא ואהבת לרעך כמוך - ברור לו מיתה יפה. - וכי מאחר דאיכא דרב נחמן, גזירה שוה למה ליי? - אי לאו גזירה שוה הוה אמינא: שריפת נשמה וגוף קיים - לאו שריפה היא כלל, ואי משום ואהבת לרעך כמוך - לפיש ליה חבילי זמורות כי היכי דלישרוף לעגל, קא משמע לך.

בעל "מנחת חינוך" במצוה רטא מסכם את דברי הגמרא, ומוסיף:

ונראה לי פשוט, דכיון דמרבין כל מיני שריפות מחמת האש, רק דעבדינן בפתילה מחמת דרב נחמן, א"כ אפשר היכי דלא שכיח פתילה מתקיימת המצוה אף בחבילי זמורות, ואפשר דאין מענין את דינו להמתין... לדינא נראה לי דאם אין שכיח להם דאין צריך להמתין על הפתילה כיון שמרבין כל דבר של תולדות האור, והוא בר"מ פט"ו מסנהדרין ה"ג... רק דלכתחילה [בפתילה] מחמת ואהבת, אבל אין מענין את דינו ושיהוי מצוה אלא ממיתין בכל תולדות האור, אלא אם ליכא כלל תולדות האור בודאי ממתניין כדי לקיים מצות שריפה, אם לא שאי אפשר בענין אחר. כן נראה לענ"ד ברור.

1 אכן במדרשים מצאנו גם כבשן של אש, וכן הוא בדניאל (ג, כא): אתון נורא יקדתא.

בירור ספק זה תלוי בשאלה אם דינו של רב נחמן "ואהבת לרעך כמוך - ברור לו מיתה יפה" הוא רק דין לכתחילה - או שהוא מגדיר את דין שריפה אפילו בדיעבד. מדברי רש"י נראה שיש רק הגדרה אחת לשריפה - שריפת הנשמה והגוף קיים, והצדוקים אינם מקבלים הגדרה זאת. אבל לפי הרמב"ם אליבא דבעל מנחת חינוך, כל הדין של שריפת הנשמה כשהגוף קיים הוא רק לכתחילה, אבל אם אי אפשר לקיים שריפה כך - גם שריפת הגוף הרי זו שריפה, ואיסור עינוי הדין יכריע שלא לקיים את דברי רב נחמן אלא לשרוף את הגוף².

ג. על מי מוטל הדין?

בספר המצוות מצוה רכח הנ"ל הרמב"ם לא כתב מי מבצע את העונש, אבל במנין המצוות הקצר אות רכח הרמב"ם הוסיף שהחיוב הוא על בית דין: "להיות בית דין שורפין באש, שנאמר באש ישרפו אותו ואתהו". גם בגוף ההלכות (הלכות סנהדרין פרק יד ה"א) הוא כתב ש'ארבע מיתות נמסרו לבית דין', וספר החינוך במצוה רסא הוסיף: "ונוהגת מצוה זו בזכרים כי להם המשפט...". אכן בספר המצוות הרמב"ם לא כתב במיתות בית דין שהמצוה לבית הדין דווקא, אולי מפני שאם בית דין או העדים אינם יכול לבצע את העונש המצוה עוברת לכל ישראל, וכמו שכתב הרמב"ם בהל' סנהדרין שם ה"ח:

מי שעמד על נפשו ולא יכלו בית דין לאוסרו עד שימיתוהו במיתה שהוא חייב בה, הורגין אותו עדיו בכל מיתה שיכולין להמיתו בה מאחר שנגמר דינו...

אמנם בפועל משמע ברמב"ם כאן (וכן בהלכות סנהדרין פרק טו ה"ג ופי"ג ה"א) שאת העונש מבצעים העדים, ויתכן שיש להם גדר של שלוחי בית דין.

ד. מתי קיים דין ארבע מיתות בית דין?

הרמב"ם בהלכות סנהדרין (פרק יד יא-יג) כתב:

אין דנין דני נפשות אלא בפני הבית, והוא שיהיה בית דין הגדול שם בלשכה שבמקדש... בתחילה כשנבנה בית המקדש היו בית דין הגדול יושבין בלשכת הגזית שהיתה בעזרת ישראל... ארבעים שנה קודם חרבן בית שני בטלו דיני נפשות מישראל אף על פי שהיה המקדש קיים, מפני שגלו הסנהדרין ולא היו שם במקומן במקדש.

2 לחדד את המחלוקת נסכם: לפי רש"י חז"ל הפקיעו את פשוטו של מקרא; לפי הרמב"ם חז"ל הוסיפו עוד פירוש נוסף על פשוטו של מקרא. נציין עוד שאצל הרומאים מצאנו את שני המינים האלו: בתלמוד מצאנו שהיו מעלים את הרוגי המלכות על המוקד, אולם אצל ההיסטוריונים הרומיים קיים גם תיאור של הריגה כעין זו שבמשנה.

תוספות (לז, ב ד"ה מיום) חולק על הרמב"ם, וקבע שגם פחות מארבעים שנה קודם החורבן "כשהיו רואים צורך שעה היו חוזרין ללשכת הגזית" לדון דיני נפשות. תוספות במסכת כתובות (ל, א) הוסיפו שכך התקיים בכל מיתות בית דין - מלבד בדין רציחה:

מיום שחרב בית כו'. וא"ת אמאי לא נקט ארבעים שנה קודם שחרב בהמ"ק, דמ' שנה קודם חורבן גלתה סנהדרין כו' שלא דנו דיני נפשות? וי"ל דלפעמים לצורך שעה היו חוזרין סנהדרין ללשכת הגזית ולהכי לא פסיקא ליה למיתני מ' שנה קודם חורבן... ומשום דיני נפשות דרציחה לא היו חוזרין לעולם, דעיקרם לא גלו אלא משום רציחה דחזו דנפישו רוצחים כדאמרינן בפ"ק דמסכת ע"ז...³

החתם סופר (מסכת כתובות לדף ל, א) הוסיף שמי שהיה חייב מיתת בית דין בתקופה שבית דין לא ישב בלשכת הגזית - בעל העבירה עשה תשובת המשקל³.

ה. באיזה ארצות קיימו מיתות בית דין?

בספר החינוך, מצוה רסא כתב: 'ונוהגת מצוה זו... בארץ ישראל בלבד כי היא מקום המשפט'. ולכאורה דבריו סותרים את המשנה והגמרא במסכת מכות (ז, א) "סנהדרין נוהגת בארץ ובחוצה לארץ", ובגמרא נלמד דין זה מדרשת הכתוב. וכך נפסק ע"י הרמב"ם (הלכות סנהדרין, פרק יד הי"ד):

בזמן שדנין דיני נפשות בארץ ישראל דנין דיני נפשות בחוצה לארץ, והוא שיהיו הסנהדרין סמוכין בארץ כמו שביארנו שהסנהדרין נוהגת בארץ ובחוצה לארץ.

כבר העיר על זה בעל ה"מנחת חינוך" באות ב:

... כבר כתבתי כמה פעמים [מצוה רכד אות ו ועוד] דמבואר בר"מ פי"ד מסנהדרין הל' י"ב-י"ד דכל זמן שהיו הבית דין יושבים בלשכת הגזית ודנו דיני נפשות היו יכולים סמוכים בארץ ישראל לדון דיני נפשות אפילו בחוץ לארץ...

3 כך כתב במהדו"ת: "...ואע"ג דבזה"ז נמי מועיל תשובה כמ"ש בשמעתיה, י"ל עכ"פ בעינן תשובת המשקל שיסגף בסיגופים כמו מיתה הראויה לו, ויפה אמר ד' מיתות לא בטלו, דאם ישוב בתשובה צריך צער כמו אותה מיתה, מה שא"כ בזמן המקדש היה מועיל תשובה קלה בצירוף בגדי כהונה, ונמצא בטל דין ד' מיתות היכי דלא נידון בסנהדרין". ראה עוד דבריו שם אם יתחדשו דיוני הסנהדרין בלשכת הגזית.

נראה שגם המאירי בבית הבחירה למסכת סנהדרין (לו, ב) סבור כך, וכתב כנגד ספר החינוך:

כשהיה בית המקדש קיים וסנהדרין במקומם בלשכה היו דנין דיני נפשות אף בחוצה לארץ בסנהדרי קטנה הסמוכים בארץ⁴, אבל כל שאין בית המקדש קיים או שאין הסנהדרין בלשכה אין דנין דיני נפשות...

1. מיתת בית דין בזמן שאין הסנהדרין נוהגת

בפשטות על פי המקורות דלעיל לא קיים דין שריפה או ארבע מיתות בית דין בזמן הזה, אחרי החורבן שאין סנהדרין ואין לשכת הגזית. אמנם היה אמורא בבבל שהיה דן דיני נפשות (סנהדרין נב, ב):

אימרתא בת טלי בת כהן שזינתה הואי, אקפה רב חמא בר טוביה חבילי זמורות ושרפה. אמר רב יוסף: טעה בתרתי, טעה בדרב מתנה, וטעה בדתניא ובאת אל הכהנים הלויים ואל השפט אשר יהיה בימים ההם, בזמן שיש כהן - יש משפט, בזמן שאין כהן - אין משפט. אמר רבי אלעזר ברבי צדוק, מעשה בבת כהן שזינתה וכו'. אמר רב יוסף: בית דין של צדוקים הוה.

לפי דברי רב יוסף, רב חמא טעה הן בטיב עונש השריפה והן בעצם ביצוע עונש המות. אם נניח ששייך להעניש במיתת בית דין אחרי החורבן, אולי המחלוקת ביניהם הייתה המחלוקת הנ"ל אם דין פתילה של אבר הוא רק לכתחילה - או שהוא מעכב מעיקר הדין: רב יוסף סבור שדין זה הוא מעיקר הדין, ולכן הביאו את הסיפור של המשנה מיד אחר כך לומר שכך דנים בית דין של צדוקים; אבל רב חמא למד שדין זה הוא רק לכתחילה, וכשאין עופרת, או בעקבות נסיבות אחרות, אפשר לשרוף גם את הגוף. אולם קשה לכאורה להניח שהיה לרב חמא מסורת שאפשר לבצע ארבע מיתות בית דין גם בזמן הזה, כנגד כל הדרשות של הגמרא.

אולם ממכתבו של רב יוסף אבן אביתור אבן שטנאש לרב שמואל הכהן, גאון ישיבת ארץ ישראל, ניתן להסיק שדנו דיני נפשות בספרד המוסלמית. נראה שהגאון מא"י תמה על שם משפחתו כאילו הוא מבני השטן, ורב יוסף הסביר את מקור הכינוי⁵:

4 אם המאירי כתב את דבריו כנגד דברי החינוך, יש בדבר זה להטות את הכף במחלוקת שבין פרופ' י' תא-שמע ז"ל שטען שמחבר ספר החינוך היה הרב פנחס הלוי אחיו הגדול של הרא"ה, לבין הרב דוד מצגר ואחרים שטענו שמחבר החינוך היה תלמיד הרשב"א; ר' מנחם ב"ר שלמה המאירי היה בן דורו של הרשב"א, ואם מחבר ספר החינוך קדם לו יש מכאן ראיה לשיטתו של פרופ' תא-שמע. וראה עוד בחוברות המעין, מה, ד (תמוז תשס"ז) עמ' 55.
5 יצאה לאור ע"י י' מאן ב'תרביץ' שנה ה, עמ' 87.

...ולשום שהכיש גאון בכינוי שלנו מיחייב למקים עליה... וידע כבודו כי זקן זקיני ירחמם אלוקינו היתה ידו תקיפה בספרד, ולהגיד מעלותיו בין בתורה בין בדבר אחר בל נוכל, והוא קיים ארבע מיתות באספמיא מה שלא יתכן לזולתו בחוץ לארץ, ולשום שהיה שוט להלקאת הרשעים קראוהו שוט אנש, ודבר זה לשבח היה בפני צור ויצור... יוסף בר יצחק הספרדי.

האיגרת נכתבה בשנת ד"א תשמ"ט (989 למניינם), ואם כן זקן זקנו היה חי בערך מאה שנים לפני כן; רב יוסף סבר שאין לקיים ארבע מיתות בחוץ לארץ בזמן הזה, ובכל זאת העיד שזקן זקנו קיים דין ארבע מיתות בית דין בזמן הזה בספרד. הדבר תמוה מאד, אלא אם נאמר שכמו שהיה אולי לרב חמא בר טוביה כך היה גם לזקנו מסורת שמיתות בי"ד נוהגות גם בזה"ז, דבר שאינו לפי המסורת ההלכתית שלנו! וצ"ע.

מצאנו דבר דומה במגילת אחימעץ (מהד' קלאר ירושלים תש"ד, עמ' יז-יח), שנכתבה בשנת ד"א תתי"ד (1054). גיבורי הסיפור, ר' חננאל ור' שפטיה בני אמיתי (מחבר הפיוט המפורסם של י"ג מידות שאומרים בנעילה ביום הכיפורים; בנו ר' שפטיה הנזכר גם הוא מחבר של פיוטים הנאמרים בנעילה) חיו כמאה שנים קודם לכן בארץ איטליה:

בני רבי אמתי, הם אבות אבותי, רבי שפטיה ורבי חננאל... וביניהם נקבע [רבי אהרון מבגדד שנזכר שם], ושיבתו שם קבע... ושם הראה אונים, בהפסקת דינים, כבהיות האורים, ושיבת סנהדרין... ואחד תופילו [זה שמן] מעל מעילה, ובא על אשה בעולה, ודנו בועד בני קהלה, בתנקה היות לכלה. ואיש אחד קפץ לרגלה, על אשה אחת והרגה, ופסק דינו לתוהו, וציוה עליו הריגה. ואחד בא אל הזכר, עשה כעובדי אל נכר, ודינו נודע והוכר, ולסקילה נכאב ונעכר. ואחד בא אל חמותו, עבר על דת א-ל ותורתו, וציוה הרב בצוואתו, ונועדו אליו ושרפו אותו.

יתכן אמנם שבדרך מליצה מתכווין כאן המספר, לומר שגדול זה היה ראוי לדון דיני נפשות, אולם יתכן שהדברים כאן הם כפשוטם ודנו במקומם ובזמנם דיני נפשות⁶.

ז. הוראת שעה

הגמרא (סנהדרין מו, א) קובעת שאפשר לדון דיני נפשות בזמן הזה מפני הוראת שעה:

תניא רבי אליעזר בן יעקב אומר: שמעתי שבית דין מכין ועונשין שלא מן

6 ראה עוד הע' המהדיר למגילת אחימעץ, עמ' 143-142, לענין ארבע מיתות בית דין בימי הביניים.

התורה, ולא לעבור על דברי תורה, אלא כדי לעשות סייג לתורה. ומעשה באחד שרכב על סוס בשבת בימי יוונים, והביאוהו לבית דין וסקלוהו, לא מפני שראוי לכך אלא שהשעה צריכה לכך. שוב מעשה באדם אחד שהטיח את אשתו תחת התאנה והביאוהו לבית דין והלקוהו, לא מפני שראוי לכך אלא שהשעה צריכה לכך.⁷

וכן פסק הרמב"ם בהלכות סנהדרין (פכ"ד ה"ד), והמאירי שם לו, ב. לפי זה, אולי אפשר לומר שגם המקרים לעיל נעשו כהוראת שעה.

יש שלמדו שגם במעשה יהודה ותמר הוציאוהו לשריפה מפני הוראת שעה⁸ (בראשית פרק לח פסוק כד). אמנם בעל הטורים כתב בשם רבינו יהודה החסיד: 'לא דן אותה יהודה לשריפה, אלא שישרפו לה רושם בין פניה לסימן שהיא זונה'.⁹ ועי' בשו"ת הרא"ש כלל יז סי' ח וכלל יח סי' יג שהסכים לעונשים גופניים קשים אך מעונש מות ממליץ להימנע, ובשו"ת זכרון יהודה לבנו סי' נח, סב-סג, עז, צב ועוד¹⁰. ועי' ברמ"א אה"ע סי' קעז סע' ה, ובשו"ת ציץ אליעזר (חלק יט סימן נא סי' ב) שדן בדבריו.

סיכום

מאמר זה דן באחת מארבע מיתות בית דין - מיתת שריפה, ובה בידרתי אם יש בה מצוה בפני עצמה, איך מבצעים אותה, איפה ומתי. ויהי רצון שישונו שופטינו כבראשונה ויועצניו כבתחילה, ועמד כולם צדיקים ולא יצטרכו לדינים אלו אלא לדרוש ולקבל שכר.

- 7 ועי' באנציקלופדיה תלמודית, כרך ח, ערך "הוראת שעה", עמ' תקכא ואילך.
- 8 בעלי התוספות עה"ת בראשית שם, ועי' רמב"ן עה"ת שם שפי' שהיה מדין המלכות, ועי' תורה שלמה שם אות צו.
- 9 ראה עוד בעל כתב וקבלה שכתב: "הוציאוהו ותשרף. לא דן אותה יהודה לשריפת גופה, אלא שישרפו לה רושם על פניה לסימן שהיא זונה (בעל הטורים בשם ר"י החסיד), וכ"כ הרא"ש כמו שהוא עוד היום בבני ישמעאל שכל זונה שמפקרת עצמה שורפים בחותם של ברזל על מצחה, ולהיותה זקוקה ליבום ענשה כאשת איש".
- 10 ובהערות שם במהדורת מכון שלמה אומן, ירושלים תשס"ה.